

GÜRGÂN

(bk. CÜRCÂN; ESTERÂBÂD).

GÜRGÂNÎ, Fahrreddin Es'ad

(فخرالدین أسعد گرگانی)

Vis ü Râmîn adlı
mesnevisiyle tanınan
İranlı şair.

Hayatı hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Gürgânî nisbesiyle tanınmakla birlikte Gürgân'ın onun doğum yeri mi, yoksa ikamet ettiği şehir mi olduğu belli değildir. Elde bulunan tek eseri *Vis ü Râmîn*'den, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ile birlikte Nîşâbur'dan hareketle İsfahan kuşatmasına (442/1050) ve fetihine (443/1051) katıldığı, bir süre orada kaldığı, Tuğrul Bey tarafından İsfahan'ın yöneticiliğine getirilen Ebû'l-Feth Muzaffer'in himayesini gördüğü, bu zatın kendisine, Pehlevî dilindeki *Vis ü Râmîn* adlı mensur eseri manzum olarak Farsça yazmasını önerdiği, onun da bu öneriyi kabul ettiği anlaşılmaktadır. Yedi ay kadar İsfahan'da kalan Gürgânî'nin daha sonra nereye gittiği ve ömrünü nerede geçirdiğine dair eserde bir kayda rastlanmadığı gibi ölüm tarihi de bilinmemektedir. 446'da (1054) Malazgirt'i kuşatan Tuğrul Bey'e Mervânîler'den Nasrüddevle Ahmed tarafından gönderilen hediyelerden söz ettiğine göre bu tarihte henüz hayattaydı ve Tuğrul Bey'in yanında bulunuyordu. Pehlevî dilinden başka Arapça da bildiği ve eserinden döneminin geçerli ilimlerini öğrendiği anlaşılan Gürgânî'nin *Vis ü Râmîn*'in sonlarındaki, "Yâ rabbi, bu güzel destanı söylediği için bu genci bağışla!" ifadesinden hareketle kitabını bitirdiği tarihte yaşının fazla olmadığı söylenebilir.

Vis ü Râmîn, aruzun "mefâilün / mefâilün / feülün" vezninde yazılmış 8905 beyitten (Mînovî neşri) meydana gelir. Ortaçağ İslâm dünyasında bir yasak aşkın bu eserde övülmesi onu bu türde yazılmış mesnevilerden büyük ölçüde ayırır. Eserin Ortaçağ Batı edebiyatlarında rastlanan Tristan ve Isolde hikâyesiyle benzerlikler arzemesi, hangisinin diğerinden etkilendiği meselesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Müellif, konunun iffete aykırı olmasının eserin etkinliğini arttırdığını söyler.

Mesnevide ihtiyar Merv padişahı Mobed Monikan'ın, genç karısı Vis ile kardeşi Râmîn arasındaki aşkın oyuncağı olması ve onun ölümünden sonra âşıklara mutluluk kapılarının açılması anlatılır. Danimarkalı şarkiyatçı Christensen bu hikâyenin hayalî olduğunu ileri sürerken Rus müsteşriki Minorsky konunun Aşkânîler döneminde (m.ö. 247-225) yaşanmış bir olaya ait olabileceğini söyler.

Gürgânî eserinde sade bir dil kullanmış, edebî sanatlarla mümkün olduğu ölçüde az yer vermiş, anlaşılması güç kelime ve deyimler kullanmaktan kaçınmıştır. Eserde özellikle ümit, ümitsizlik, ayrılık gecelerinin acısı ve vuslat günlerinin heyecan ve mutluluğu barışlı bir şekilde anlatılmıştır. *Vis ü Râmîn* döneminin örf, âdet ve folkloruyla ilgili bilgileri içermesi bakımından da önemlidir.

Gürgânî'den sonra gelen şairlerin eserlerinde *Vis ü Râmîn*'in etkisiyle kaleme alınmış parçalara rastlanılır. Nitekim Vis'in Râmîn'e yazdığı on mektup Evhadî, İmâd-i Fakîh, Selmân-ı Sâvecî, Kâtibî, Ârifî ve İbn İmâd gibi birçok şair tarafından taklit edilmiştir. Ancak bu eserin en büyük etkisi Nizâmî-i Gencevî'nin *Hüsrev ü Şîrin*'inde görülmektedir.

Vis ü Râmîn, ilk olarak W. Nassau Lees ve Ahmed Ali tarafından 1864'te Kalküta'da yayımlanmış, bunu Müctebâ Mînovî'nin (1314 hş.), Muhammed Ca'fer-i Mahcûb'un (1337 hş.) ve Rus, Gürcistan, Tacikistan ilimler akademilerinin iş birliğiyle Magoli A. Todua ve Alexandre A. Gvakharia'nın (1349 hş.) Tahran baskıları takip etmiştir. Eseri, yazılışından eli yıl sonra aslına uygun bir şekilde Sarğis T'mogveli Gürcüce'ye (XII. yüzyıl), Lâmiî Çelebi (ö. 938/1532) serbest biçimde manzum olarak Türkçe'ye, Henri Massé Fransızca'ya (Paris 1959), O. Wardrop Gürcüce'den (London 1914) ve G. Morrison Farsça'dan (New York 1972) İngilizce'ye çevirmiştir. Ayrıca son zamanlarda Ts. Yordanishvili tarafından Gürcüce'den (Tiflis 1949, 1960) ve S. Lipkin tarafından Farsça aslından (Moscow 1963) Rusça'ya tercüme edilmiştir.

Gürgânî'nin, Avfî'nin *Lübâb'ü'l-elbâb*'indeki (II, 240) beş beyitlik kıtası ve bazı eserlerde dağınık halde bulunan şiirlerinden hareketle bir divanın olabileceği düşünülebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Fahreddin Es'ad-ı Gürgânî, *Vis ü Râmîn* (nşr. M. Ca'fer-i Mahcûb), Tahran 1337 hş., nâşirin önsözü, s. 7-105; Avfî, *Lübâb*, II, 240; Devletşah, *Tezkire* (nşr. Muhammed-i Abbâsî), Tahran 1337 hş., s. 68, 145; Lutf Ali Beg, *Âteşkede* (nşr. Ca'fer-i Şehîdî), Tahran 1337 hş., s. 158; Müstevfî, *Târîh-i Güzide* (Browne), s. 824; Ali Şîr Nevâî, *Mecâlisü'n-nefâ'is* (trc. Ali Asgar-ı Hikmet), Tahran 1363/1984, s. 333; Emîn Ahmed-i Râzî, *Heft İklîm*, Tahran, ts., III, 103-105; Fîrûzânfer, *Mebâhiş ez Târîh-i Edebiyyât-ı İran bâ Muqaddime, Tavzîhât ü Ta'likât-ı İnâyettullâh-i Mecîdî*, Tahran 1354 hş., s. 259-264; Bahâr, *Sebkşî-nâsî*, Tahran 1349 hş., I, 144-145; Seyyid Ali Hasan Buhârî, *Subh-i Gülşen*, New Delhi 1290/1873, s. 313; Ethê, *Târîh-i Edebiyyât*, s. 70-71; J. Rypka, *Târîh-i Edebiyyât-ı İran* (trc. İsâ Şihâbî), Tahran 1354, s. 286; a.mlf., *HIL*, s. 177 vd.; G. Morrison v.dğr., *History of Persian Literature*, Leiden 1981; E. G. Browne, *Târîh-i Edebiyyât-ı İran ez Firdeust ta Sa'dî* (trc. Fethullah-ı Müctebâî), Tahran 1367 hş., s. 412-415; Storey, *Persian Literature*, V/1, s. 161-167; W. Minorsky, "Vis ü Râmîn: A Parthian Romance", *BSOAS*, XI/4 (1946), s. 4; Paul Kunitzsch, "The Description of the Night in Gürgânî's Vis ü Râmîn", *Isl.*, LIX (1982), s. 93-110; Mineo — S. Southgate, "Vis ü Râmîn: An Anomaly Among Iranian Courtly Romances", *JRAS*, sy. 1 (1986), s. 40-52; Dihhudâ, *Luğat-nâme*, XXI, 74-76; H. Massé, "Gürgânî", *El*² (Ing.), II, 1142-1143.

A. Naci TOKMAK

GÜRGENÇ

(گرج)

Amuderya'nın sol kıyısında
Hârizm'in idari ve iktisadî merkezi
olan tarihî bir şehir.

Araplar'ın Cürcâniye dedikleri şehrin tarihi çok eskilere uzanır. Milâttan önce 138-126 yıllarında Türkistan'ı gezen Çinli seyyah Çian-Kien, Amuderya (Ceyhun) üzerindeki Yeu-gien eyaletinden bahseder ki buranın Hârizm'in merkezi olan Gürgenç olması kuvvetle muhtemeldir. Müslüman Araplar Gürgenç'i Emevîler zamanında fethettiler (93/712) ve Hârizm'i kontrol altında tutmak amacıyla bölgeyi ikiye ayırdılar. Kâs'ı yerli hânedan Afrigoğulları'na bırakırken Gürgenç'i kendilerine hükümet merkezi yaptılar. Mâverâünnehir, Horasan ve Fergana yanında Gürgenç de "Türkistan'ın kapısı" olarak nitelendirilmekteydi (*Hudûd'ü'l-âlem*, s. 38). Gürgenç'in dört kapısı ve Bâbülhuccâc'ın yanında büyük bir saray vardı. Sâmânîler döneminde (819-1005) Gürgenç Kâs kadar önem taşımamakla beraber zamanla büyük bir gelişme gösterdi. Sâmânîler'e tâbi Gürgenç valisi ve Me'mûnî hânedanının kurucusu Emîr Me'mûn b. Muhammed, Kâs'ta hüküm

süren Afrigoğulları'na son vererek 385'te (995) bütün Hârizm'i kendi hâkimiyeti altına aldı. Bu tarihten itibaren Gürgenç Hârizm'in Kâs'tan sonra ikinci büyük şehri oldu.

Hârizm'de hüküm süren bütün hânedanlar gibi Me'mûniler de "hârizmşah" unvanını aldılar. Gazneli Mahmud, 408'de (1017) Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ali'yi azl ve hapsedip Me'mûniler'in Hârizm'deki hâkimiyetlerine son verdi ve buraya kendi kumandanlarından Altuntaş el-Hâcib'i tayin etti. Altuntaş'ın oğlu Hârizmşah Hârun, Sultan Mahmud'un ölümü üzerine (1030) oğlu Mesud'a muhalefet etti. Hârizm sınırına gelmiş olan Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve İbrâhim Yinal idaresindeki Selçuklu Türkleri ile Sultan Mesud'a karşı iş birliği yaptı. Ancak Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed'in tahriki ve Sultan Mesud'un tasvihiyle öldürülünce (427/1035) Hârizm bölgesi Cend Emîri Şah Melik'e verildi. Şah Melik de Altuntaşoğulları'nı ve taraftarlarını Hârizm'den uzaklaştırıp Gürgenç'e girdi (433/1041) ve Sultan Mesud adına hutbe okuttu.

Gürgenç, Me'mûniler zamanında bölgenin en önemli ilim ve ticaret merkezi oldu. İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden çok sayıda ilim adamı Gürgenç'e akın etti ve burada Me'mûnî ailesinden himaye gördü. Bunlar arasında İbn Sînâ, Bîrûnî, Ebû Sehl el-Mesihî, İbn İrâk, İbnü'l-Hammâr, Ebû Mansûr es-Seâlibî zikredilebilir. Şehir ayrıca yoğun bir imar faaliyetine sahne oldu ve çeşitli binalar yapıldı. II. Me'mûn'un yaptırdığı bir minare Gürgenç harabeleri arasında yer almaktadır.

Çağrı Bey, 434'te (1043) Tuğrul Bey'le birlikte Hârizm üzerine yürüyerek Hezâresb ve Gürgenç'i Selçuklu topraklarına kattı. Bu tarihten sonra Gürgenç Kâs'ı geride bıraktı. Gürgenç'in XI ve XII. yüzyıllardaki durumu hakkında yeterli bilgi yoktur. XI. yüzyılın sonlarında Büyük Selçuklu devlet adamlarından Kutbüddin Muhammed b. Anuş Tegin hârizmşah unvanıyla Hârizm'e vali tayin edilince Gürgenç bu yeni Hârizmşahlar'ın idaresine girdi.

Sultan Sencer devrinde Hârizm Valisi Kutbüddin Muhammed'in ölümü üzerine oğlu Atsız b. Muhammed hârizmşah tayin edildi (1128). Atsız ilk zamanlarında metbûu Sultan Sencer'e sadık kaldı. Fakat daha sonra Cend ve Mangışlak bölgesi gibi stratejik önemi büyük merkezleri zaptederek siyasî nüfuzunu Sel-

çuklular'ın aleyhine Siriderya'nın (Seyhun) ilerisine yayma faaliyetine girişti. Sencer, Atsız'ın bu bölgeleri ele geçirmesinden rahatsız oldu ve onu cezalandırmaya karar verdi; bunun üzerine Atsız bağımsızlığını ilân etti. Belh'ten Hârizm'e yürüyen Sencer Atsız'ın ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı ve Hârizm'in idaresini akrabalarından Süleyman b. Muhammed'e verdi. Atsız daha sonra Hârizm'i tekrar ele geçirip Sencer'i metbû tanıdığını bildirdi (536/1141); fakat aynı yıl içinde Sencer'in Katvân'da Karahı-taylar'a yenilmesi üzerine tekrar bağımsızlığını ilân etti. İkinci defa Hârizm seferine çıkan Sencer (538/1143) Gürgenç kapısına kadar gelince Atsız kaleye sığındı. Sencer de şehri mancınikle dövmeye başladı. Zor durumda kalan Atsız elçiler ve hediyeler sunarak Sencer'den eman aldı. Varılan anlaşmaya göre Atsız Horasan'da ele geçirdiği bütün malları iade edecek ve Sencer'e bağlı kalacaktı. Atsız, daha sonra iki Bâtınî fedaiyi suikast düzenlemek üzere Merv'e gönderdiyse de bunda başarılı olamadı. Bunun üzerine Sencer, 542'de (1147) Atsız'a karşı üçüncü bir sefer düzenleyerek Gürgenç yakınlarına kadar geldiyse de Atsız, Ahûpûş adlı bir derviş vasıtasıyla kendini sultana affettirdi.

Atsız 1156'da ölünce oğlu İlarıslan Gürgenç'e gelip tahta çıktı; Sencer de onun hârizmşahlığını tasdik etti. İlarıslan, Karahıtaylar'ın hücumlarına karşı koymakla beraber onlara vergi ödemekten kurtulamadı.

İlarıslan'ın ölümünden (568/1173) sonra, Cend valisi olan oğlu Alâeddin Tekiş Karahıtaylar'la anlaşarak büyük bir ordu ile Gürgenç'e yürüdü; bunun üzerine rakibi Sultan Şah Mahmud Gürgenç'i terkedererek Horasan'a kaçtı. Bâtınîler'e karşı çıktığı bir seferde hastalanarak ölen (596/1200) Tekiş'in naaşı Gürgenç'e getirilerek kendisi tarafından inşa ettirilen büyük medresedeki türbeye defnedildi.

Hârizmşah Muhammed b. Tekiş devrinde Gurlular'dan Şehâbeddin büyük bir ordu ile Hârizm'e geldi ve Karasu'da Hârizm ordusunu yenerek Gürgenç'i muhasara etti. Ancak başarı sağlayamayıp geri çekildi (600/1204).

Moğollar Otrar hadisesinden sonra Hârizm'i istilâ etmeye karar verdiler. Hârizmşah Muhammed b. Tekiş Cengiz Han'a mukavemet edemeyip ülkeyi terketti ve 617'de (1220) Âbeskun adalarından birinde öldü. Yerine veliâht tayin ettiği oğlu Celâleddin Hârizmşah geçti.

Halk, Gürgenç'i kuşatan Moğol ordusu-na karşı şehri birkaç ay savunabildi. Sonunda şehre giren Moğollar yakaladıklarını öldürdüler ve şehri yakıp yıktılar; Amuderya bentlerini açarak her tarafı sular altında bıraktılar. Gürgenç harabeye döndü; medreseler, kütüphaneler ve diğer bütün eserler mahvoldu (618/1221). Yalnız Tekiş'in türbesiyle eski saray ayakta kalabildi. Tarihçi İbnü'l-Esir, Gürgenç'in âkibetinin Moğol istilâsına uğrayan diğer şehirlerden daha kötü olduğunu, diğer şehirlerde katliamdan kurtulanlar bulunduğu halde buradaki halkın suda boğulduğunu veya enkaz altında kalarak can verdiğini kaydeder (*el-Kâmil*, XII, 394-395).

Moğollar şehrin adını Ürgenç'e çevirdiler ve bu ad günümüze kadar geldi. Ancak yeni şehir, Ceyhun'un Hazar denizine dökülen başka bir kolunun sağ kıyısında inşa edilmiştir (628/1231). Şimdiki Künye Ürgenç ise XIX. yüzyıla aittir (Barthold, *Türkistan*, s. 482).

Yâkût el-Hamevî, Moğol istilâsından önce 616'da (1219) ziyaret ettiği Gürgenç'ten daha güzel, daha zengin ve daha büyük bir şehir görmediğini söyler (*Mu'cemü'l-büldân*, II, 143). Moğol istilâsından sonra Gürgenç artık başşehir hüviyetini koruyamamış ve Celâleddin Hârizmşah da babası Muhammed b. Tekiş gibi Moğollar karşısında tutunamayarak 1221 yılında Hârizm'den Hindistan'a gitmiştir. Şehir daha sonra imar edilerek tekrar canlandırılmıştır. Müslüman ve Avrupalı seyyahlar Ürgenç'i Batı Asya ve Avrupa ile Uzakdoğu ticaret yolu üzerindeki en büyük şehirlerden biri olarak nitelendirmişlerdir. VII. (XIII.) yüzyılda yaşayan Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvî'nin de Ürgenç'i (Cürcâniyye) büyük ve güzel bir şehir olarak tanıttıktan sonra halkın tamamının Mu'tezile mezhebine mensup bulunduğunu, bakkal, kasap ve fırıncıların dahi aynı zamanda iyi bir asker olduğunu, şehirde çok sayıda sanatkârın yaşadığını ve bunların mesleklerini büyük bir özenle icra ettiklerini söyler (*Âşârü'l-bilâd*, s. 519-521).

Timur 1388'de Ürgenç'i istilâ ederek halkını Semerkant'a sürdü ve şehrin yıkılan yerlerine arpa ekilmesini istedi. Ürgenç daha sonraki yıllarda Timurlu Şâhruh Mirza tarafından imar edildi. Tekrar büyük bir nüfusa sahip olan Ürgenç Timur'un torunları tarafından başşehir seçildi. Bununla beraber Timur'un istilâsından sonra eski ticarî önemini kazanamadı. Özbekler'den Ebülhayr Han, Ür-

genç Valisi Nâsîrüddin Sultan İbrâhîm'i buradan uzaklaştırarak Timurlu hâkimi-yetine son verdiyse de sonra iklimini beğenmediği için kendisi de buradan ayrıldı (834/ 1430-31).

Arap Muhammed Han dönemine kadar Hîve hanlarının başşehri olan Ürgenç, 1645'ten sonra Hîve'nin kuzeydoğusundaki Yeni Ürgenç adıyla tekrar kuruldu.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Rüste, *el-Âlâku'n-nefise*, s. 91; İstah-rî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 299, 300, 302, 341-342; İbn Havkal, *Şîretü'l-arz*, s. 429, 460, 477, 478, 480, 527-529; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 38, 122, 312, 314, 371; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsîm*, s. 26, 49, 289, 292, 293, 344, 370; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. Ferîd Abdülâzîz el-Cündî), Beyrut 1990, II, 142-143; IV, 484; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 107, 108, 132, 264; X, 49; XII, 394-395; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ* (Öztürk), I, 171 vd.; Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 349, 519-521; Müstevfî, *Nühzetü'l-kulûb* (Strange), s. 358; Muhammed Nazım, *The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*, Cambridge 1931, s. 23, 56, 59-60, 185; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, s. 32-33, 48, 57, 59, 84, 89, 119, 145-147, 157, 268-269, 271-272, 275; G. Le Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge 1966, s. 446-459, 472, 473; W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (haz. K. Yaşar Koprıman — İsmail Aka), Ankara 1975, s. 85, 197, 212, 224, 305, 312, 327; a.mlf., *Türkistan*, s. 154, 156-161, 163-169, 251, 256, 280, 282, 297, 372, 373, 379, 388, 454, 455, 457-462, 482, 500; a.mlf., *Uluğ Bey ve Zamanı* (trc. Akdes Nimet Tahiroğlu), İstanbul 1930, s. 93; Aydın Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 11-17, 19-22; Zeki Velidi Togan, "Amu-Derya", *İA*, I, 422-425; a.mlf., "Hârizm", a.e., V/1, s. 242-246, 248-249, 252-254; B. Spuler, "Gurgandj", *EI²* (İng.), II, 1141-1142; C. E. Bosworth, *"Khvârazm-shâhs", a.e.*, IV, 1066-1068.

AYDIN TANERİ

GÜRHAN

Karahıtay hükümdarlarına
verilen unvan.

Türkçe gür kelimesiyle Türk hükümdarlarına verilen han unvanından meydana gelen bu tabir Nesevî (*Şîret-i Celâleddîn-i Mingburnî*, s. 12), Atâ Melik Cüveynî (*Târîh-i Cihân-güşâ*, II, 70) ve Minhâc-ı Sirâc Cüzcânî (*Tabakât-ı Nâşîrî*, I, 308) tarafından "hân-ı hânân" (hanlar hanı) olarak ifade edilirken İzzeddin İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, XI, 82) bunu kû-hân şeklinde kaydeder ve kû kelimesinin Çince olup en büyük Çin hükümdarlarına verilen bir lakap, han kelimesinin de Türk hükümdarlarının unvanı olduğunu ve bu tabirin "hükümdarların en büyüğü" an-

lamına geldiğini söyler. "Orhan" ve "özhân" şeklinde de kaydedilen (Nizâmî-i Arûzî, s. 113) gürhan kelimesinin Liao İmparatorluğu'nun aile ismi Yeh-lü'nün tercümesi olabileceğini ileri sürenler varsa da bunun Orhun âbidelerinde geçen küll (muhkem, sabit kişi) veya kür (yiğit, sarsılmaz, yürekli) kelimesiyle han kelimesinden yapılmış Türkçe bir unvan olduğu anlaşılmaktadır.

Moğol asıllı bir kavim olan Karahıtaylar (K'i-tanlar), 932-1122 yılları arasında Kuzey Çin'de hüküm sürdükleri sırada Curcenler (Kin) tarafından batıya doğru sürüldüler. Başlarında İslâm kaynaklarında Gürhan, Çin kaynaklarında Yeh-lü Ta-şi denilen K'i-tan kraliyet ailesine mensup bir reis vardı. Bunlar İç Asya'ya geldiler ve Uygurlar'a hâkimiyetlerini kabul ettirdiler. Daha sonra Kâşgar'ı ele geçirmek üzere harekete geçtiler de Doğu Karahanlı Ahmed b. Hasan Han tarafından bozguna uğratıldılar. Gürhan, kendine tâbi Uygurlar'dan sağladığı kuvvetlerle durumunu takviye ettikten sonra Karahanlı Arslan Han'dan memnun olmayan Türkler'i de saflarına kattı; bu arada Karluklar ve Kanglılar üzerinde de nüfuz tesis etti. Balasagun'a hâkim olan Karahanlı hükümdarı aczinden dolayı, göçebe Türkler'den kurtulmak için Gürhan'dan yardım istemek zorunda kaldı. Gürhan da hanı destekler gibi görünerek yardıma gitti; Balasagun, Kâşgar ve Hoten'i ele geçirip bölgede hâkimiyet kurdu. Daha sonra Beşbalık, Mâverâünnehir ve Fergana'ya ordu sevkeden Gürhan bu bölgeyi de kendine tâbi kıldı. Böylece Balasagun'un başşehir olduğu Karahıtaylar Devleti kurulmuş oldu.

İlk Karahıtay hükümdarı Gürhan Yeh-lü Ta-şi (1130-1142), Kâşgar'da hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra Mâverâünnehir'e ve Doğu İran'a saldırdı. Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in tayin ettiği Karahanlı Mahmud Han, Gürhan karşısında mağlûp olarak geri çekildi (1137). İbnü'l-Esîr, bu bozgun sebebiyle halkın dehşete düştüğünü ve Mahmud Han'ın durumu Sencer'e bildirip âcil yardım istediğini söyler. Sencer, ciddi hazırlıklar yaptıktan sonra Mahmud Han'ın şikâyetçi olduğu Karluklar'ı yola getirmek isteyince Gürhan onlara dokunmaması için Sencer'i uyardı. Sencer'in sert cevabı üzerine de taraflar Katvân sahrasında savaşa girdiler. Bu savaşta Sencer ağır bir yenilgiye uğrayınca (5 Safar 536/ 9 Eylül 1141) Mahmud Han'la birlikte Mâ-

verâünnehir'i terkedip Tirmiz'e kaçtı. Bunun üzerine Karahıtaylar bütün Mâverâünnehir'e hâkim oldular. Aynı yıl Hârizmşahlar da Karahıtaylar'a tâbi olarak haraç ödemeyi kabul ettiler. Daha sonra Gürhan ile Sencer arasında barış sağlandı ve esir düşen Terken Hatun ile Emîr Kamac kurtarıldı. Hârizmşah Alâeddin Tekiş de ölüm döşeğinde iken oğullarına Gürhan'la iyi geçinmelerini ve Karahıtaylar'a haraç ödemelerini vasiyet etmişti.

İbnü'l-Esîr'in Maniheizt olarak tanıttığı (*el-Kâmil*, XI, 82) I. Gürhan'ın maiyeti üzerinde büyük bir nüfuzu vardı. Gürhan kumandanlarını toprak istilâ etmeye teşvik etmezdi. Adamlarını zulüm ve sarhoşluktan menederdi; ancak zina aleyhinde bulunmazdı. Gürhan'ın 1142 (veya 1143) Şubatında ölümü üzerine yerine sırasıyla Kuyang diye anılan karısı Tu-pu-yen, oğlu Yeh-lü Yi-lie, kız kardeşi Yeh-lü-şe veya nâib Pu-su-wan geçti. Son Gürhan Yeh-lü Çe-lu-ku ise 1211 yılında bir Moğol kavmi olan Naymanlar'ın reisi ve damadı Güçlüğ (Küçlüğ) Han tarafından esir alınmaya kadar hâkimiyetini sürdürdü ve 1214'te öldü. Böylece bütün Karahıtay toprakları Naymanlar'ın eline geçti.

Cengiz Han'ın düşmanı olan Camuka da Karahıtay hükümdarlarını taklit ederek kendisine "gürhan" denilmesini istirdi (*İA*, IV, 825).

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü lügâti't-Türk Tercümesi, I, 324-325; IV, 339; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* (nşr. M. Kazvîni), London 1909, s. 113; Nesevî, *Şîret-i Celâleddîn-i Mingburnî* (trc. Anonim, nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1344 hş., s. 12-17, 126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, XI, 80-84; Büldârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 249-250; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâşîrî*, I, 308-309; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ* (Öztürk), I, 122-123, 127, 132; II, 60, 66-67, 70-74; Müstevfî, *Târîh-i Güzide* (Nevâî), s. 406, 484, 487, 491-492, 528; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, s. 51-54, 83-84, 158, 176, 178, 182-185, 188, 191-193, 223-226; W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1979, s. 121-122; a.mlf., *Türkistan*, s. 348, 350, 380, 561; a.mlf., "Gürhân", *İA*, IV, 825; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla / Cengiz Han / Timur* (trc. M. Reşat Uzman), İstanbul 1980, s. 167-169; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", *CHIr*, V, 147-150, 187-188, 193-194; a.mlf., "Kara Khitay", *EI²* (İng.), IV, 580-583; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1984, II, 324, 328-336; Osman Turan, "Çingiz Adı Hakkında", *TTK Belleten*, V/19 (1941), s. 268; Dihhudâ, *Lugât-nâme*, XXIII, 521.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN